

ФЕНОМЕН АЛЬТРУІЗМУ У ПРОСТОРИ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто проблему альтруїзму як реального феномену соціального буття людини. Уперше зроблено висновок, що вирішення питання існування альтруїзму на соціальному рівні неможливе поза вирішення онтологічної проблеми співвідношення «Я» та «Іншого». Подолання цієї проблеми в контексті розуміння спів-буття як буття-для-іншого і буття-з-іншим уможливорює існування альтруїзму як феномену соціального буття людини. Але онтологічні підстави альтруїзму повноцінно не розкривають специфіку його виникнення на індивідуальному рівні. Саме тому аналізується альтруїзм як особистісна якість, шляхом з'ясування її конструкції.

Ключові слова: альтруїзм, соціальне буття, соціально значущі якості особистості.

Стереотипним правилом вітчизняного соціокультурного дискурсу стала систематична констатація фактичної проблемності соціального буття та іманентних трансформаційних процесів. Водночас, вихід такого дискурсу за межі експертного кола і набуття атрибутуки медійності не лише зробили його публічним і масовим, а й змістили його змістовий вектор. Зокрема, на сьогодні, популярним стало акцентування на інституційних проблемах політичної та економічної сфери, на соціокультурних трансформаційних ризиках тощо.

Однак поза увагою залишаються трансформаційні ризики, які безпосередньо пов'язані з одиничним буттям. Зокрема, на рівні буденної свідомості відбувається видозміна основних смислових детермінант, що призводить до утвердження, на особистісному рівні, нігілістичної та споживацької світоглядної позиції. Відповідно, це обумовлює зміщення вектору розуміння одиничним суб'єктом проблемності власного буття, яка пов'язується або з неможливістю задовольнити базові потреби або з відсутністю певної кількості матеріальних благ. Такі зміни на рівні одиничного буття позначаються і на всьому характері типових соціальних зв'язків, коли одинична воля перетворюється на сваволю, а людина, втрачаючи аксіологічний статус, перетворюється на засіб досягнення певних благ.

Таким чином, ситуація розвитку сучасного суспільства актуалізує потребу детального вивчення та осмислення тих процесів, які відбуваються на всіх рівнях соціальної структури. І в такому контексті першочергової ваги набувають дослідження, спрямовані на поглиблене вивчення як родових ознак людини, так і механізмів її соціального становлення та розвитку.

Зокрема, нині дослідницький інтерес у соціально-педагогічній площині викликає альтруїзм, який інтерпретується не просто як певне обмеження природного егоїзму або моральна чеснота людини, а як інтегрована соціально значуща якість особистості, спроможна

своєрідним чином наповнювати сенсом буття людини та унормовувати характер її соціальних зв'язків.

Іманентні кризові явища пострадянського простору, які з'явилися внаслідок політико-економічних змін і безпосередньо позначилися на соціальному та особистісному рівнях буття людини, обумовили низку наукових досліджень, об'єктом наукових інтенцій яких виступає альтруїзм сам по собі та дихотомічний ряд «альтруїзм-егоїзм». Зокрема, про це свідчить ряд дисертаційних робіт (І. Багмет, І. Стецько та інші) та наукових праць і статей (В. Кейсельман, Є. Насиновська), що з'явилися за останні десятиліття. Варто відзначити, що принциповою відмінністю цих досліджень від аналогічних, але здійснених в рамках американо-європейської традиції, є відсутність намагань заперечити фундаментальну ідею розуміння альтруїзму. У наукових розробках дослідники виходять з того факту, що альтруїзм виступає непрагматично орієнтованою діяльністю. Тобто, ідея безкорисливості, залишаючись основоположною тезою, набуває ознак аксіоматичності і стає вихідною точкою для розгортання дослідження.

Так, у дисертаційному дослідженні «Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості» І. Багмет відмічає, що фундаментальною ознакою поняття альтруїзм є «ідея безкорисливого служіння іншим людям як непрагматично орієнтована діяльність суб'єкта, що здійснена в інтересах інших людей і не передбачає реальної винагороди» [2, с. 17]. І саме таке тлумачення сутності поняття альтруїзму дає достатні підстави диференціювати та описати діаметрально протилежні типи особистості: альтруїстичну та егоїстичну. Зокрема, на думку дослідниці, альтруїстична особистість характеризується такими ознаками, як: «спрямованість на інших, турбота про благо близьких і всього суспільства, співпереживання, доброзичливість» [2, с. 17]. Відповідно, у такого типу особистості видозмінюється структура лінгвістичних конструкцій: «присутні імгінативні слова типу: щастя, добро, мир, справедливість та ін. Такі слова абстрактні, не мають чітких понятійних ознак і сприймаються інтуїтивно; виражають духовність особистості, її зрілість» [2, с. 17]. Водночас для егоїстичного типу особистості іманентні такі ознаки, як: утилітарна мотивація, меркантильність, акцентованість на суб'єктивних інтересах та потребах, ігнорування групових потреб. Безпосередньо це також відображається на структурі лінгвістичних конструкцій. А саме, у домінуванні висловлювань, що презентують особистісні цілі, які центровані навколо намагання набутти певних благ, задовольнити фізіологічні потреби і не співвіднесені з об'єктивними умовами та механізмами їх досягнення.

При цьому дослідниця акцентує, що бінарне розуміння суб'єктивної спрямованості на «альтруїзм-егоїзм» є певною дихотомічною ідеалізацією, а реальна спрямованість має певні трансакційні моме-

нти. Зокрема, як перехідні позиції авторка кваліфікує: альтруїстичний егоїзм та егоїстичний альтруїзм, що обумовлені різними ситуативними факторами. А саме: бажання отримати зовнішнє схвалення, отримання впевненості, що у відповідь допоможуть тобі (що, на наш погляд, є уособленням норми взаємності), намагання зменшити або нівелювати суб'єктивний дистрес. Водночас І. Багмет акцентує, що «істинний альтруїзм заснований лише на співчутті і співпереживанні» [2, с. 17].

Характерною тенденцією у вітчизняних розробках проблеми альтруїзму є намагання виокремити його структурні компоненти. Так, у своєму дисертаційному дослідженні І. Стецько на основі контент-аналізу структури поняття «альтруїзм» вирізняє ряд складових досліджуваного конструкту (безкорислива діяльність, турбота, допомога, відданість інтересам людей чи людства загалом, благодійна діяльність, піклування про благо інших, самовідданість, самовідречення, самопожертва, співчуття іншим, емпатія, милосердя, відсутність самолюбства, свідоме і добровільне служіння людям [4, с. 6].

Відповідно, таке виокремлення структурних елементів дало дослідниці змогу сформулювати поняття *альтруїзм* як «інтегративне особистісне утворення, базовими складовими якого є: безкорислива діяльність й допомога людям, готовність пожертвувати для їхнього блага особистими інтересами, піклування про потреби, добробут інших, добродійність» [4, с. 6]. Суттєво, що дослідниця означила розуміння альтруїзму як інтегрованого утворення, проте акцент тлумачення такого утворення змістився від сутнісних до атрибутивних ознак.

Альтруїстична поведінка в контексті її мотиваційних детермінант досліджувалася Е. Насиновською, яка у своїх наукових інтенціях виходить з положення, що альтруїстична активність є надситуативною активністю особистості, за якої відбувається вихід особистості за межі власної суб'єктивності та соціальної приналежності. Таке розуміння альтруїзму дає підстави стверджувати, що суб'єкт альтруїстичної дії, з наявною відповідною мотивацією, здатний проявити альтруїзм не лише щодо певного соціального об'єднання, членом якого він є, але навіть стосовно незнайомих осіб та спільнот, в які він реально не включений. Як висновок, дослідниця резюмує, що «альтруїстична поведінка невіддільна від внутрішньої мотивації цієї форми активності» [3, с. 158]. Відповідно, поведінка суб'єкта може бути кваліфікована як альтруїстична за наявності вчинків, які є непрагматичні за своєю сутністю і мотивовані внутрішніми особистісними детермінантами. Як особистісні смислоутворювальні детермінанти, що обумовлюють альтруїзм, дослідниця виокремлює такі: моральний обов'язок та співчуття. (Про такі ж мотиви альтруїстичної поведінки зазначає Є. Ільїн, К. Джус, А. Портнова). Отже, виявлення альтруїзму у суб'єкта пов'язано з двома мотивами: морального обов'язку і

морального співчуття. Зокрема, про домінування у системі особистісних мотивів мотиву морального обов'язку можна стверджувати, коли суб'єкт здійснює й оцінює власні вчинки відповідно до таких категорій, як: моральне задоволення, гордість, підвищення моральної самооцінки [3, с. 158]. Тобто, альтруїстичний вчинок здійснюється заради власної самоповаги. При цьому ставлення до Іншого може мати суперечливу природу (можливий навіть повний негативізм), а сам вчинок досить часто має жертвний характер з атрибутами демонстративності.

Домінування ж такого мотиву, як моральне співчуття проявляється в ототожненні, акті співпереживання альтруїстичним суб'єктом з реципієнтом. Суттєво, як відзначають дослідники, що суб'єктові з домінантним мотивом морального співчуття не властивий жертвний характер вчинку, більше того, у такого суб'єкта ототожнення та співчуття досить часто не переходять в дію.

Отже, очевидно, що феномен альтруїзму досліджувався з різноманітних методологічних позицій та у різних площинах. Однак залишається певна сфера невідомого. По-перше, не простежується механізм виникнення альтруїстичної дії. По-друге — досліджуване явище своєрідно спрощується шляхом виділення специфічних елементів і поглибленого їх дослідження.

Проте проблема існування альтруїзму досить амбівалентна, вона як самоочевидна, так і надскладна. Відсторонений огляд, спеціалізоване дослідження окремого елемента чи специфічної його ознаки не може дати абсолютного знання щодо альтруїзму. Таке знання буде принаймні вірогідним і принципово не повним. Вочевидь, ця проблема потребує часткового виходу за межі структурних рамок і методології однієї галузі знання. Так, на сьогодні у межах соціальної педагогіки постало питання щодо можливості формування у суб'єкта альтруїзму як особистісної соціально значущої якості. Постанова такої проблеми створює певне уявлення, що пріоритетним об'єктом наукових інтенцій виступає механізм виховного впливу. Але це, насправді, лише часткова проблема, яка впливає із більш фундаментального питання. А саме: яким чином можливий альтруїзм як факт соціального буття? Тобто, чи взагалі має місце справді, більше того, істинно безкорислива дія одного суб'єкта стосовно іншого суб'єкта? Водночас, якщо така дія можлива, то якими факторами вона обумовлюється? Тобто не очевидними залишаються онтологічні підстави існування альтруїзму на соціальному рівні та сутнісні підстави на індивідуальному рівні.

Сама постанова таких взаємопов'язаних питань і призводить до розуміння факту принципової неповноти знань щодо альтруїзму. Але така неповнота водночас свідчить і про обмеженість нашого розуміння як феномену альтруїзму, так і буття людини загалом.

Зокрема, щойно починається певна рефлексія буттєвості альтруїзму одразу означається головна ідея, яка розуміється як домінантна й аксіоматична ознака існування та функціонування альтруїзму. Це ідея безкорисливості. Саме акцентування на безкорисливому характері діяльності суб'єкта стає достатньою підставою для кваліфікування певних дій суб'єкта як альтруїстичних. Закономірно, що розмірковування навколо цієї ідеї, які розгортаються в руслі або її фактичного підтвердження, або заперечення, і стають основою наукових досліджень альтруїзму. Але ідеї безкорисливості, непрагматичності, можливої жертвовності є лише атрибутивними ознаками конкретного соціального феномену, потенційна можливість і доцільність існування яких є сумнівною в межах монетаризованої системи координат, але фактичною на рівні реальних стосунків.

Таким чином, альтруїзм не виступає як абстрактний інтелігібельний конструкт певної теоретичної побудови. Він завжди є феноменом соціального буття людини, який з цього буття виникає і неможливий поза ним. Відповідно, питання існування альтруїзму неможливе поза вирішення онтологічної проблеми співвідношення одного одиничного «Я» з іншим «Я». Позаяк, залежно від того, як вирішується зазначене співвідношення, вирішується і можливість існування альтруїзму як феномену соціального буття й особистісної якості. Узагальнено декілька діаметрально протилежних варіантів подолання цієї проблеми. Так, «Інший» може мислитися як суттєва загроза для одиничного «Я». Позаяк, в результаті зустрічі «Інший» виступає суб'єктом об'єктивації стосовно одиничного «Я», роблячи його об'єктом свого пізнання. Своєю чергою, і одиничне «Я» здійснює таку об'єктивацію «Іншого». Це породжує своєрідний конфлікт із перманентним намаганням «Я» об'єктивувати «Іншого», заперечуючи його самостійний статус, оскільки такий «Інший» виступає об'єктивною перепорою розгортання можливостей «Я». Відповідно, таке розуміння співвідношення двох «самостей», двох свідомостей нівелює будь-яку можливість існування альтруїзму як своєрідного виходу за межі буття-в-собі.

Проте, якщо питання онтологічного співвіднесення двох «самостей» розглядається в площині «буття з», точніше спів-буття як буття-з іншим і буття-з-багатьма, то існування альтруїзму не лише уможлиблюється, а й стає очевидним. І проблема буття-Іншого-для-мене набуває принципово нового сенсу. «Самість» не є повноцінним і винятковим результатом власного самотворення, у ній завжди наявний елемент присутності «Іншого», в силу того, що «Інший» виступає мотивом рефлексійного осягнення «Я» самого себе як вільної самості і навпаки. Таким чином, «самість» містить можливість буття-для-іншого. Але таке буття-для-іншого не є одностороннім запереченням своєї самості, шляхом самозреченого да-

рування себе Іншому. Навпаки, буття-для-іншого є не чим іншим, як буттям-з-іншим. І таке буття-з-іншим здійснюється не шляхом нівеляції своєї самості, а реалізовується в двох напрямках: звільнення Іншого від проблемності його існування або допомога Іншому у процесі набуття особистої відповідальності за вирішення проблемності власного існування і тим самим допомога здобути свободу від зовнішніх обставин. Саме в такій структурі онтологічного співвідношення «Я — Інший» альтруїзм стає реально існуючим феноменом соціального буття. Однак виявлення онтологічних підстав існування альтруїзму ще не дає відповіді на питання, який статус має альтруїзм в структурі одиничного буття.

Вочевидь, щоб бути альтруїстом, суб'єкт має молодіти специфічною визначеністю, тотожною з його буттям, яка обумовлює його світосприйняття, у тому числі сприйняття «Іншого» і предметно перетворювальну діяльність, у тому числі і стосовно «Іншого». Тобто, йдеться про наявність у суб'єкта специфічної визначеності, яка виступає для нього внутрішньою необхідністю. Такою визначеністю, що має силу необхідності стосовно «Іншого», є альтруїзм як особистісна якість. Тобто, альтруїзм як особистісна якість обумовлює певні дії суб'єкта, які приводять до конкретних результатів і змін у соціальній дійсності. Тавтологічно висловлюючись, альтруїзм як особистісна якість обумовлює існування альтруїзму як феномену соціального буття. Однак така тавтологічність жодним чином не нівелює закономірного діалектичного зв'язку — розвиток альтруїзму як особистісної якості сприяє його поширеності як соціального феномену і навпаки. Але наявність такого зв'язку жодним чином не знімає питання щодо архітектури цієї якості, того, яким чином вона стає необхідністю.

Отже, здобутки попередніх наукових досліджень дають певне уявлення щодо такої якості. Зокрема, стає очевидним, що альтруїзм як якість має інтенційний, антиципований і суб'єктивно необхідний характер та діяльнісно виражається в діях. Відповідно, такі специфічні характеристики дають підстави розуміти альтруїзм як інтегровану особистісну якість. Більше того, як відмічає Т. Алексеєнко: «Соціально значимі якості особистості мають інтегрований характер, визначаються способом життя і формуються у конкретній діяльності» [1, с. 15]. Альтруїзм саме і є такою соціально значимою якістю особистості.

Цілком очевидно, що в такому випадку альтруїзм не може тлумачитися як односкладова та одноелементна особистісна якість, а отже, і не може бути редукований до певної одиничної першооснови. Такий інтегративний характер можна розуміти виключно на прикладі альтруїстичної дії. Так, дія, як і будь-яка діяльність, є телеологічною, тобто вона завжди цілеспрямована. Альтруїстична дія цілеспрямована на «Іншого» в цілому і на проблемність його існування зокрема.

Але така спрямованість може виникнути в тому разі, коли постать «Іншого» виступає як самоочевидна цінність. Така самоочевидна цінність «Іншого», відповідно, означає наявність у суб'єкта альтруїстичної дії системи ціннісних орієнтацій, у яких провідного значення набувають вищі гуманістичні цінності. А постать «Іншого» має аксіологічний статус, який тотожний власному статусу. Відповідно, альтруїстична інтенція неможлива поза наявності суб'єктивної аксіологічної інтерпретації постаті «Іншого», до спів-буття з яким прагне одиничне буття. Водночас для виникнення такої інтенції недостатньо самої по собі системи ціннісних орієнтацій. У цьому контексті досить чітко простежується роль мотивів, які обумовлюють альтруїстичний вчинок. Зокрема, домінантного значення набуває не мотив моральної відповідальності, а мотив співчуття. Позаяк, як зазначає Є. Насиновська: «Співчуття передбачає не лише розуміння іншого і співпереживання його становища, але і співпереживання можливого покращення становища реципієнта, тобто має упереджувальний характер, спонукає до здійснення акту допомоги» [3, с. 159]. Наявність проблемної ситуації в «Іншого», яка сприймається цілісно із множиною ризикових варіацій, і розуміння її можливих наслідків призводить до переживання за долю «Іншого» і появи співчуття з боку суб'єкта альтруїстичної дії. Відповідно, будучи джерелом потужного переживання, співчуття постає як особистісна детермінанта, що обумовлює намагання допомогти. Водночас співчуття має не лише емоційний, а й упереджувальний характер, що проступає в його антиципованості, яка виявляється у здатності прогнозувати можливість нівелювання екзистенційної ситуації «Іншого», що сприймається як явне благо для «Іншого». У результаті відбувається принциповий збіг мети, вектору альтруїстичного вчинку і його мотиву, наслідком якого є подолання проблемності ситуації в «Іншого». Закономірно, що для подолання проблемності існування «Іншого» недостатньо лише усвідомлення його цінності та співчуття, необхідне їхнє дієве уособлення у предметно перетворювальній діяльності. А це вимагає від суб'єкта не лише знання механізму вирішення проблемної ситуації «Іншого», готовності здійснювати таку діяльність, розуміння наслідків власної активності, а й усвідомлення себе як активного елемента інтерсуб'єктивних відносин, що власними діями здатний обумовлювати кардинальні зміни в житті «Іншого» та соціумі.

Проте ні мотив співчуття, ні система ціннісних орієнтацій, ні усвідомлення себе як активного начала, ні предметно перетворювальна діяльність самі по собі не є тотальним уособленням альтруїзму. Жодного окремо взятого з цих елементів недостатньо для утворення альтруїзму, хоча вони і є його передумовами. Відповідно, неможливо редукувати альтруїзм до певного окремого начала. Відтак, його необхідно розуміти як якісне особистісне утворення на особистісному

рівні, в якому наявні певні складові елементи з множиною взаємозв'язків, що призводять до виникнення певної структурної цілісності, а не простої механічної сукупності.

Таким чином, розуміння альтруїзму як інтегративного особистісного утворення дає достатні підстави для висновку щодо принципової можливості його формування на особистісному та поширення на соціальному рівнях. Відтак, на сьогодні, актуалізується потреба розбудови системи конкретних виховних впливів з метою формування альтруїзму як особистісної якості з урахуванням її специфіки та структури.

Література

1. Алексеенко Т.Ф. Теоретико-методологічні основи формування соціально-значущих якостей особистості у груповій добродійній діяльності / Т.Ф. Алексеенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. — Вип. 16, кн. 1. — С. 9-16.
2. Багмет І.М. Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Інна Михайлівна Багмет. — Одеса : [б. в.], 2004. — 18 с.
3. Насиновская Е.Е. Альтруистический императив / Е.Е. Насиновская // Современная психология мотивации / под ред. Д.А. Леонтьева. — М. : Смысл, 2002. — С. 152-171.
4. Стецько І.І. Виховання альтруїзму у старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І.І. Стецько. — К., 2011. — 19 с.

В статтє рассматривается проблема альтруизма как реального феномена социального бытия человека. Впервые делается вывод, что решение вопроса о существовании альтруизма на социальном уровне невозможно без решения онтологической проблемы соотношения «Я» и «Другого». Преодоление данной проблемы в контексте понимания со-бытия как бытия-для-другого и бытия-с-другим делает возможным существование альтруизма как феномена социального бытия человека. Но онтологические основания альтруизма полноценно раскрывают специфику его возникновения на индивидуальном уровне. Именно поэтому анализируется альтруизм как личностное качество, посредством выяснения его конструкции.

Ключевые слова: альтруизм, социальное бытие, социально значимые качества личности.

R. V. Malynoshevskyi

The Phenomenon of Altruism in the Space of Social Being of the Person

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article deals with the problem of existence of altruism not as an isolated, intelligible and abstract construct of a certain theoretical construction but as a real phenomenon of social being of a person. Such perception of this phenomenon has provided grounds for the author to consider altruism at two levels: social and individual. It is concluded that the existence of altruism at social level is inseparable from the context of solving the ontological problem of the correlation between two conscious-

nesses. That is inseparable from the nature of the relationship between the individual sense of «Self» and the figure of the «Other». Solving this problem in the context of the understanding of coexistence as a being-for-others and being-with-others enables the existence of altruism as the phenomenon of social human life. However, the ontological foundation of existence of altruism does not fully reveal the specifics of its presence at the individual level. Therefore, the mechanism of altruistic action and its procedures are defined. The actual altruistic action, in particular, is not possible outside the presence of the individual elements such as a motive of empathy, human-centred system of values and readiness to the transformational activities. In spite of that, there is not enough individual elements for the normal functioning of altruism at the individual level. Accordingly, the author has concluded that the integrated structure of altruism as a personal quality partially includes such elements and there are permanent connections between them. Thus, educational influence on the personality is based on the understanding of altruism as a typical phenomenon of social being and as an integrated personal quality. So, the development of socio-pedagogical influence on the formation of altruism is possible.

Keywords: altruism; social being; social significance of person.

References

1. Aliksieienko, T.F. (2012). Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia sotsialno-znachushchih yakosti osobystosti u hrupovii dobrochinnii diialnosti [Theoretical and Methodical Basics of Formation Social Significant Qualities of Personality in Group Virtuous Activity]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*: Vol. 16 (1) (pp. 9-16). Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka.
2. Bahmet, I.M. (2004). *Indyvidualni ta henderni vidminnosti altruizmu-ehoizmu osobystosti* [Individual and Gender Features of Altruism and Egoism of Personality] (Dissertation Abstract, Odesa).
3. Nasinovskaia, E. E. (2002). Altruisticheskii imperative [Altruistic Imperative]. In D. A. Leontev (Ed.), *Sovremennaiia psikhologhiia motivatsii* (pp. 152-171). Moscow: Smysl.
4. Stetsko, I.I. (2011). *Vykhovannia altruizmu u starshoklasnykiv* [Education of Altruism of Senior Pupils] (Dissertation Abstract, Kyiv).